

КРАЉЕВИНА СРБИЈА И МОДЕРНИЗАЦИЈА КОСОВА, МЕТОХИЈЕ И МАКЕДОНИЈЕ ПОСЛЕ 1912. ГОДИНЕ

Косово, Метохија, Новопазарска област и Македонија – Стара и Нова Србија – постали су 1912. године део Краљевине Србије. Ова тековина ратне победе међународно је призната одлукама Амбасадорске конференције у Лондону и Букурешког мировног уговора из 1913. године. У новим крајевима живело је 1,474,560 становника – на Косову, Метохији и Новопазарској области 681,104, а у Македонији 793,456 становника.¹ Становништво Србије је тако увећано за 35,7%. Територија краљевине повећана је у сличној сразмери – за 39,500км² па је њена укупна површина износила 87,800 км².²

Србија је у овим областима у прво време увела посебну управу, привремено одустајући од примене устава. Оцена управе српске и југословенске монархије на Косову, у Метохији, области Новог Пазара и Македонији до нашег времена је углавном остала негативна.³ Тезе о прогону у обесправљености затеченог албанског, будућих Македоноца и Муслимана/Бошњака становништва, прате оцене о корумпираним и неефикасним властима које су допринеле заосталости ових крајева. Овакве оцене су често поткрепљиване чињеницама, али до сада није израђена подробнија анализа тековина власти српске и југословенске монархије у овим областима и доприноса власти модернизацији.

Наопходно је нагласити да су области у које је 1912. и 1913. године ушла српска војска биле са изузетком Скопља и Битоља врло сиро-

* Аутор је виши научни сарадник Балканолошког института САНУ. Рад је дио пројекта Министарства просвете и науке Републике Србије, број 177006 „Дунав и Балкан: културно-историјско наслеђе“

¹ Р. Љушић, *Српска државност 19. века*, Београд, 2008, 40

² Исто. 31-32

³ Едвард Греј и Артур Николсон, творци тадашње британске спољне политике, критиковали су српску управу као бруталну и неуспешну, али су ипак веровали да је теоретски српска политика била „не само мудра већ би тако поступила свака друга држава“. Џ. Антић, *Raphl Paget: A Diplomat in Serbia*, Belgrade 2006, 89

машне и неразвијене. Током шест месеци Србија је покушавала да присаједини територију Северне Албаније и тако добије територијални излаз на отворено море. Области које је заузела традиционално нису плаћале порезе властима у Цариграду. Српска управа је била много блажа него што је то у историографији обично прихваћено. О томе посебно говоре приходи и трошкови окупације. Тако српске трупе у Задримљу нису успеле да сакупе ни 20,000 динара на име десетка, а трошкови трупа су досегли 424,000 динара. Ни укупан износ пореза не би био довољан за трошкове трупа.⁴

У погледу грађанских права и законодавства, треба истаћи да су Косово и Метохија били бастиони отпора реформским покушајима Порте. Велики устанак Исе Бољетинца из 1912. године управо је захтевао укидање формалне равноправности међу становницима Османског царства и реформи које су започете ранијих година. Уочи почетка рата српска влада понудила је албанским главарима аутономију на простору Косова, Метохије и северне Албаније. Био је то први пројекат албанске аутономије који је сачинила једна држава у чији је састав албанско становништво касније ушло. Понуда је одбијена, али после српске победе није успостављен посебан статус за албански народ који је ушао у састав проширене Краљевине Србије.

На присаједињене области Краљевина Србија је применила своје законодавство, чиме су милиони нових становника по први пут почели да живе у модерној европској држави. Процес успостављања ових закона био је, међутим, постепен.⁵ У почетку, већ 27. децембра 1912. године, усвојена је *Уредба о уређењу ослобођених предела*. Ова уредба је била написана по узору на привремени закон којим је регулисана управа над четири округа присаједињена 1878. године. Следећа уредба донесена је крајем августа 1913. године. Иако су области и формално присаједињене Краљевини Србији прогласом краља Петра од 7. септембра 1913., у њима није био успостављен уставни поредак. Закони су тамо примењивани, али је влада управљала овим крајевима без Народне скупштине. Оваква пракса била је криткована од дела опозиције и појединих Великих сила. Такав режим, који је подразумевао да им буду ускраћена извесна права и слободе (удруживање, окупљање, слобода говора и слобода штампе) и да не постоји локална самоуправа требало је да потраје шест година. Тако су ови крајеви у пуној мери интегрисани тек

⁴ М. Ј. Миличевић, *Албанска операција 1912-1913*, Бања Лука (необјављена докторска дисертација), 219

⁵ М. Јагодић, *Уређење ослобођених области Србије 1912-1914: правни оквир*, Београд 2010, 111-112.

после завршетка Првог светског рата и то у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца.

У Османском царству до 1912. привреда готово да није била регулисана законима. Закон о радњама краљевине Србије из 1910. је убрзо по завршетку Првог балканског рата примењен на читавој територији проширене државе. У Скопљу је 1913. основан огранак Београдске трговачке коморе. Средином 1923. у Скопљу је основана Трговинско-индустријска комора за читаву област.⁶

Развој индустрије на Косову, у Метохији, области Новог Пазара и Македонији посебно је био изражен кад је реч о производњи електричне енергије. За време османске владавине постојала је само једна, мала централа за производњу електричне струје. До 1937. године у областима је успостављена 21 централа. Девет хидро-централи и дванаест термо-централи. У то време очекивана је електрификација Урошевца и Ђаковице, после чега би све веће вароши ових области добиле електричну енергију.⁷ Употреба електричне енергије је међутим у овим крајевима била далеко мања него у остатку српске и југословенске државе. Један од разлога је била висока цена струје за један киловат требало је издвојити пола или чак целу замљорадничку надницу.⁸

Захваљујући напретку инфраструктуре двадесет и пет година после Балканског рата у јужним областима присаједињеним 1912. године деловало је 160 индустријских предузећа.⁹

Често је цитирана чињеница да је на Косову уочи избијања Другог светског рата постојао само један километар асфалтног пута.¹⁰ Ипак, обзиром на бројност и још више привредни значај аутомобилског саобраћаја током десетих и двадесетих година 20. века, оваква чињеница не представља меру модернизације саобраћајне инфраструктуре на потпуно исправан начин. Опседнутост савремених историчара асфалтом - у држави у којој је било свега 32,000 аутомобила, где се привредни саобраћај одвијао железницом, односно запрежним колима - свакако је у већој мери помодна него методолошки утемељена. Кад је реч о развоју и модернизацији саобраћаја целисходније је анализирати колико је изградњом нових путева (какви год они били) повећана тонажа дневног са-

⁶ М. Чемерић, *Трговина, занатство, индустрија, кредитне установе од 1875 до 1937 године*, А. Јовановић (уред), *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912-1937*, Скопље 1937, 705

⁷ М. Чемерић, *Исто*, 718

⁸ *Исто*, 719

⁹ *Исто*, 719

¹⁰ С. Љепојевић, *Косово и Метохија: реалност, економија и заблуде*, Београд 2006, 28

обраћаја. Српска власт затекла је неадекватну, застарелу и лошу путну мрежу. Према савременим проценама изграђеним путевима у јужним крајевима је до 1912. могло да буде превожено до 100 тона терета. Током наредних двадесет и пет година омогућен је транспорт 270 тона дневно.¹¹ Путна мрежа је између 1919. и 1937. године проширена за 1,570 километара пута. У изградњу, обнову, поправку или преправку путне мреже до 1937. године је уложено 884 милиона динара, од којих 531 милион из буџетских средстава југословенске државе.¹²

Напредак је био присутан и у здравству. Чест је податак према ком је на Косову и Метохији 1945. године радио свега двадесет и један лекар, један стоматолог и шест школованих медицинских сестара.¹³ Османско царство је, међутим, у областима које су ушле у састав Краљевине Србије одржавало свега две јавне болнице – у Скопљу и Битољу. У деценијама после Балканског рата изграђене су болнице у свим већим градовима. Реч је о болницама у Велесу, Тетову, Призрену, Ђевђелији, Охриду, Прилепу, Гњилану и Штипу. Велике болнице изграђене су 1933. и 1934. године у Приштини и Куманову.¹⁴ Ове болнице су имале 1,000 кревета и лечиле су око 10,000 болесника годишње. За мања места предвиђено је оснивање амбуланти, а за села „Удружене здравствене општине“.

У раздобљу од 1912. до 1937. године у областима Косова, Метохије, Новог Пазара и Македоније изграђено је 129 водовода, 313 бунара, 194 каптаже са чесмама и 53 аретска бунара.¹⁵ Највећи радови извршени су у Скопљу. Тамо је за време османске управе изграђен мали водовод. Нови водовод довео је у град воду са 18 километара удаљене реке Рашче. Радови на изградњи водовода трајали су годинама, 1937. године било је већ потрошено око 17 милиона динара, а процењено је да ће целокупни радови коштати између 80 и 90 милиона.¹⁶ Статистике израђене поводом четврт века нове управе говоре да је 20% становника Скопља живео у становима изграђеним после Првог светског рата.¹⁷

¹¹ Р. Убавић, *Техника у Јужној Србији – саобраћај, Споменица...756-757*

¹² Исто, 758

¹³ С. Љепојевић, 28.

¹⁴ Т. Паламаревић, *Социјална питања у Јужној Србији – Куративна Медицина, Споменица... 763-764*

¹⁵ С. Симић, *Социјална питања у Јужној Србији – Асанациони радови, Споменица...781*

¹⁶ Исто, 782

¹⁷ Ј. Михаиловић, *Развитак градова и варошица од ослобођења до данас, Споменица... 816.*

Треба само навести државна улагања у веће градове „Старе“ и „Нове Србије“:

Приштина је већ 1914. године добила први модеран регулациони план. Овај град од нешто више од 16,000 становника утрошио је од 1919. до 1937. г. 36,5 милиона динара за своју модернизацију. Град је имао примитивни водовод, а у споменутом раздобљу изграђени су болница, основна школа, парно купатило и парк површине 1 хектара.¹⁸ У Скопљу су поред наведених објеката подигнуте велике зграде – бановина и народно позориште. У Призрену је држава подигла гимназију, Окружни суд и расадник. Општина је подигла две пијаце, хидроцентралу и кланицу. Основане су три читаонице. Постојали су стари водовод и канализација. Изузетно велики град на крајњем југу државе – Битољ (раније Монастир) имао је одобрен регулациони план, 1937. г. је постојала примитивна канализација, водовод је био у изградњи, а постојала је и електрична централа малог капацитета.¹⁹ У варошима Нови Пазар и Ђаковица модернизациони напредак био је, међутим, знатно мањи.

Поређење стања у просвети из четрдесетих година 20. века са данашњим такође често није методолошки исправно. Према статистичким подацима из 1947. године, рецимо, четвртина становништва Косова и Метохије је била писмена.²⁰ Сматра се да је овај удео писмених био мали. Но, модернизација у саставу Србије и Југославије трајала је са свим дисконтинуитетима мање од тридесет година. Становништво Србије имало је тек нешто већи проценат писмених (69% мушкараца) почетком 20. века - после скоро шездесет година модернизације. До 1947. свега 32% деце на Косову и Метохији било је обухваћено основним четворогодишњим образовањем²¹, али у односу на раније време ово је био значајан напредак.²² Треба само споменути основни статистику. У новоприсаједињеним областима 1912. године радила је 381 школа са 473 наставника и 5,993 ученика. Четврт столећа касније – 1936. године

¹⁸ Исто, 812-813

¹⁹ Исто, 808-809

²⁰ С. Љепојевић, 28.

²¹ Исто.

²² У Индији где британском колонијализму није оспорена модернизацијска улога 1947. после столећа мирне власти било је писмено свега 12% становништва. Jayant Pandurang Nayaka, Syed Nurullah, *A students' history of education in India (1800-1973)*, London 1974. Бољи пример представља Турско становништво Бугарске. Тако је 1905. 6% турске деце било писмено, док је до 1926. тај проценат порастао на 12%. До 1926. године у Бугарској је било 1329 турских школа у којима се школовало 58,000 ученика. R. J. Crampton, *Bulgaria*, Oxford 2007, 431

школа је било 1,260, наставника 3,166, а број ђака 145,784.²³ Двадесет и пет година после успоставе српске власти у областима је подигнуто близу 600 нових школских зграда („плански и од тврдог материјала“). За изградњу је уложено 115 милиона динара.²⁴ На више од четврт милиона домова (259,479) 1937. године долазило је 1,176 школа са готово 142,000 ученика (међу којима 54,675 ученица).²⁵ Реч је о скоро 10% становништва које је похађало школу.

У Скопљу је 1920. године основан Филозофски факултет који је имао велики значај као прва висока просветна установа у овој области. Овај факултет је познат због своје научне продукције, као и угледних професора какав је био Владимир Мошин. До 1937. године на овом факултету је укупно студирало 2236 студената.²⁶

Устав из 1921. гарантовао је Албанцима употребу језика у школама, али је албанска просвета остала ограничена на „коранске школе“. Устав „Исламске асоцијације“ успоставио је аутономију просвете и културе југословенских Албанаца.²⁷ Иво Банац тврди да је југословенска монархија систематски настојала да сведе просвету на албанском на верску наставу. Као пример навео је Велику медресу Краља Александра која је у Скопљу отворена 1924. године. На другој страни, државни Универзитет у Београду је сваке године додељивао између тридесет и пет и стотину стипендија студентима Албанцима. Отпор студената-стипендиста је био велики, многи међу њима су деловали у оквиру тајне организације „Беса“ коју је финансирао италијански фашистички режим. До 1941. свега су једанаесторица Албанаца дипломирала на Београдском универзитету.²⁸

У областима „Јужне Србије“ је од 1924. до 1937. године изграђено 25,000 нових зграда, од којих 1,500 јавних. Све укупно утрошио је 1,2 милијарде динара, од тога на изградњу јавних зграда 600 милиона, који су инвестирани из фондова државе, самоуправе и општина.²⁹

²³ С. К. Марковић, Ј. Ивановић, *Школство Јужне Србије од 1912. до 1937. године, Споменница...* 919

²⁴ Исто, 924; У тешким годинама од 1912. до 1915. године изграђена је чак тридесет и једна школа. Исто, 927.

²⁵ Исто, 923

²⁶ С. К. Марковић, Ј. Ивановић, *Школство Јужне Србије од 1912. до 1937. године – Филозофски факултет у Скопљу, Споменница...*, 948

²⁷ Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941*, Београд 1996, 118-129, Ж. Труд, *Етнички сукоби у Титовој Југославији (1961-1981)*, Сремски Карловци - Нови Сад, 2010, 81.

²⁸ Ж. Труд, 82.

²⁹ *Споменница...*, 754

За осамнаест година - од 1919. до 1937. - потрошено је 884 милиона динара на изградњу и поправку путева, од тога 531 милион из средстава државе и Вардарске бановине.³⁰

За асанационе радове и изградњу водовода, канализације и купатила око 50 милиона динара, а само за Скопски водовод 17 милиона.³¹ Држава је у Скопљу изградила јавне зграде у вредности од 65 милиона динара. Само зграде нових школа изграђених за двадесет и пет година вределе су 132,517,000 динара.³²

Дакле, све укупно у инфраструктуру уложено је током двадесет и пет година око **1,3 милијарде** динара из буџетских средстава. Реч је о износу у висини око једне четвртине целокупног буџетског дефицита Краљевине СХС/Југославије од 1919. до 1939.г. Новцу који досеже 30% свег новца утрошеног у јавне радове у овом раздобљу!³³ Да би дочарали о коликом новцу је реч треба указати на чињеницу да је 10 до 12 динара била просечна надница у југословенским селима крајем тридесетих година. Просечан надничар зарађивао је око 250 динара месечно, просечно сеоско домаћинство је и поред могућности да произведе храну за себе и нешто од ње размени на годишњем нивоу зарађивало мање новца. Буџет Краљевине Југославије, који је далеко чешће био у суфициту него у дефициту, никада није премашио 13,34 милијарде динара из 1930/1931. г. Дакле, према овој оквирној рачуници су само у инфраструктуру уложена средства равна износу од 3,2 милијарде евра из 2011. г.³⁴ У ове трошкове не речаунамо издатке финансирања државне управе, судства, учитеља, професора, полиције, жандармерије и лекара. Србија је 1913. преузела и удео у османских спољним дуговима. Новонастала македонска држава је 1991. имала из свих ових разлога знатно бољи почетак од оног који би могла да има да је 1913. постала независна и да није било тековина социјалистичке Југославије али, што је до сада често било премало примећено, и југословенске и српске монархије.

³⁰ Споменница..., 758

³¹ Споменница... 785.

³² Споменница... 927.

³³ У Краљевини Југославији је живело око 12 (1918) односно 16 милиона становника (1941 године). Становништво ових области никада није прешло 20% укупног становништва државе. Г. Николић, *Курс динара и девизна политика Краљевине Југославије од 1918 до 1941*, Београд 2003, (докторска теза), Табела 4.5, 159.

³⁴ До ове цифре је могуће доћи поредећи просечне зараде, буџетске приходе и број становника савремене Републике Србије и Краљевине Југославије. <http://www.skockajtebudzet.rs/rs/clanak/usvojeni-budzet-srbije-za-2%C3%A5aaaa> ; <http://www.vojska.net/hrv/drugi-svjetski-rat/kraljevina-jugoslavija/vlada/proracun/>